

AZ IGEKÖTŐK ASPEKTUSJELÖLÉSÉNEK VIZSGÁLATA
BATTHYÁNY FERENCNÉ SVETKOVICS KATALIN
KÖZÉPMAGYAR KORI LEVELEIBEN

Az időviszonyok kifejezésére több eszköz is rendelkezésünkre állhat, például az ún. grammatikai idő (ezt szokták külső időszerkezetnek vagy tempusnak is hívni), amely a rendszeren kívüli időrelációt veszi alapul, vagy az aspektus (más néven belső időszerkezet), amely pedig a zárt rendszeren belüli időrelációhoz kapcsolódik.¹ A fent megnevezett két eszközön kívül más is közrejátszhat az idő jelölésében, például a modalitás.² A tanulmány témájául a középmagyar kori, pontosabban a 16. századi levelezések aspektusjelölési sajátosságainak bemutatását választottam. A vizsgálati kört az igekötős igékre szűkítettem, hiszen az aspektus kifejezésének egyik fontos eszköze a magyarban az igekötőrendszer.

Az aspektus az igének a szótári tételhez köthető, a mondat belső időszerkezetét, azaz a mondatban megjelölt esemény időviszonyait meghatározó, illetve befolyásoló jelentése.³ Kiefer szerint⁴ a magyar nyelvben az aspektus mondatszemantikai kategória, hiszen az ige lexikai jelentése még önmagában nem határozza meg feltétlenül a mondat aspektusát. Kiefer⁵ alapvetően három aspektustípust különít el, a befejezettet (perfektív), a folyamatost (imperpektív), valamint megjegyzi, hogy létezik egy harmadik kategória, az „állapotok kategóriája”⁶. A folyamatos és a befejezett aspektus elkülöníthetőségének egyik fontos kritériuma az oszthatóság: a folyamatos aspektusú cselekvés vagy folyamat időintervalluma osztható, a befejezett szemléletű cselekvésé azonban oszthatatlan.⁷ Mindezt a következő mondatokkal lehet szemléltetni.⁸

¹ Márk, T.: A nyelvi idő nyomában. In: Bereczki–Domokos (ed.): Urálistikái tanulmányok Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére. Budapest 1983. 258.

² Márk (1983: 258)

³ Lengyel, K.: Az ige. In: Keszler (ed.): Magyar grammatika. Budapest 2000. 82.

⁴ Kiefer, F.: Aspektus és akcióminőség különös tekintettel a magyar nyelvre. Budapest 2006. 14.

⁵ Kiefer (2006: 23)

⁶ Kiefer (2006: 31)

⁷ Kiefer F.: Jelentéelmélet. Budapest 2007. 272.

⁸ Kiefer (2007: 273)

- (1) a. Péter délután 3-tól 5-ig a kertben játszott.
 b. Péter délután 3-tól 5-ig megcsinálta a leckéjét.

Az (1a) mondat folyamatos, ezért elmondható, hogy az esemény a 3 és 5 közötti tartomány legtöbb osztatára érvényes, az (1b) mondat viszont befejezett, és a lecke elkészítése az egész időtartományról állítható. A harmadik aspektustípus nem játszik szerepet a tanulmány szempontjából, mivel az ide tartozó igék tipikusan igekötő nélküliek.

Az igekötők vagy más néven preverbumok történetileg tekintve a határozószó szófaji kategóriájához tartoznak, határozószói természetüket számos példában meg is őrizték.⁹ Azonban az idő folyamán ezek a határozószók egyre inkább a mellettük álló igéhez „pártoltak át”, és igekötőkké váltak, ezt grammatikalizációs folyamatnak nevezzük. Az eredeti irányjelölő funkció az ősi igekötős (a *meg*, *el*, *ki*, *be*, *fel*, *le* preverbumokkal képzett) igéink¹⁰ esetében még sokszor érezhető, azonban jelentős számú hanyaduknál az igekötőnek már csak befejezettségjelölő szerepe van (a magyar nyelv későbbi, tehát az ómagyar kor után keletkezett igekötőinek perfektív funkciója kevésbé gyakori).

A grammatikalizáció olyan nyelvi folyamat, melynek eredményeképpen szabad szavakból nyelvtanilag kötött, tehát lexikális elemekből grammatikai elemek válnak¹¹. Másképp megfogalmazva „egy autonóm nyelvi egységnek függő nyelvtani kategóriává” degradálódásával van dolgunk.¹² A grammatikalizáció első állomása a preverbumok esetében a határozószók igekötővé válása. Azonban a már „igekötősült” irányjelölők is változáson mennek át, és egy idő után az ige aspektusát fogják csak jelölni.

Az igekötő szintaktikai helyzete is befolyásolja az ige kifejezés, illetve a mondat aspektusát. Az ige előtti pozícióban a perfektiválás az alapfunkciója. Viszont a hátravetett preverbumok már nem feltétlenül perfektíválnak.¹³ A következő példákban az igekötő az ige után áll, mégis két különbözőféle aspektusról/olvasatról beszélhetünk:

- (2) a. "Pisti mászott fel a fára.
 b. 'Pisti 'mászott 'fel a 'fára.

⁹ J. Soltész, K.: Az ősi magyar igekötők (meg, el, ki, be, fel, le). Budapest 1959. 7.

¹⁰ J. Soltész (1959: 16)

¹¹ Déz, Cs. I.: Grammatikalizáció. *Nyelvtudományi Értekezések* 158, 2008, 8.

¹² Forgács, T.: Lexikalizálódási és grammatikalizálódási folyamatok frazeológiai egységekben. *Magyar Nyelv* 99, 2003, 260.

¹³ Kiefer (2006: 63)

A (2a) mondatban fókuszos összetevő van, ezért kerül az igekötő az ige mögé, ebben az esetben nem lehet kontextus hiányában eldönteni, hogy imperfektív aspektussal van-e dolgunk vagy sem. A (2b) mondatban nincs fókuszos összetevő, tehát ez imperfektív aspektusú lesz. Ebből következik, hogy azokat a mondatokat nem vehettem egyértelműen perfektívnek vagy imperfektívnek, amelyekben az ige előtti fókusz miatt kerül hátra az igekötő.

A tanulmány megírása előtt feltételeztem – elsősorban a nyelvtörténeti szakirodalom alapján¹⁴ –, hogy az igekötőknek már igen jelentős perfektiváló funkciójuk van, különösen a grammatikalizálódás magasabb fokán lévő *meg*, illetve *el* igekötőnek. Ehhez kapcsolódóan a tanulmány kitér arra is, hogy az egyéb, a korban döntően még irányjelölői szereppel bíró igekötők (például a *be*, *ki*, *ide* stb.) kevesebb példában perfektíválnak, mint az előbb említett két preverbum. Nagyon fontos megvizsgálni azt is, hogy az igekötő imperfektívvé is tehet egy mondatot, ennek jellemző eszköze az, amikor a preverbum az ige mögött áll (nem fókuszos mondatokban!). Ebből kiindulva érdemes körüljárni azt is, hogy ez a speciális szintaktikai pozíció a 16. században is bevett szokás volt-e az imperfektív aspektus kifejezéséhez.

A tanulmány egyik fő alapvetése, hogy a magyar igeidőrendszer leépülését az igekötőrendszer kiépülése/kiszélesedése okozta (pontosabban oda-vissza ható folyamatról van szó), mivel „az ómagyar kor végére kiépülő igekötőrendszer lassan redundánssá tette a komplex igeidőrendszeren belüli, igei toldalékkal való aspektusjelölést.”¹⁵ A középmagyar kor végére pedig az igekötő már jóval alkalmasabb eszköznek bizonyult, így „főlölegessé tette egyes múlt idők használatát.”¹⁶ Mivel a vizsgált korpusz idejében, a 16. században még a magyar nyelvben egyaránt jelen volt mindkét aspektusjelölő eszköz, ez jó alapot szolgáltathat arra, hogy megvizsgáljam az igekötő-használati sajátosságokat.

A vizsgálathoz Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelezését használtam fel, ehhez Terbe Erika kiadványát vettem alapul, amely az 1538-tól 1575-ig tartó időszak 257 db levelét foglalja magában.¹⁷ Ezek közül én 200 db-ot vizsgáltam meg, egészen pontosan az 1567-től 1573-ig tartó időszak szövegeit.

¹⁴ D. Mátai, M.: Az igekötők. In: Benkő (ed.): A magyar nyelv történeti nyelvtana I. Budapest 1991.; D. Mátai, M.: Szófajttörténet. Az igekötők. In: Kiss–Pusztai (ed.): Magyar nyelvtörténet. Budapest 2003.; D. Mátai, M.: Magyar szófajttörténet. Budapest 2011.; J. Soltész (1959).

¹⁵ É. Kiss, K.: Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. *Magyar Nyelv* **101**, 2005, 433.

¹⁶ D. Mátai (2003: 646)

¹⁷ Terbe, E.: Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1538–1575. Budapest 2010.

A misszilis (vagy más néven valódi levél) bizalmas természetű, a címzett számára ténylegesen elküldött alkalmi közlést tartalmaz.¹⁸ Mivel a levél a beszélt nyelvhez közelebb álló műfaj, ezért az ebben megtalálható jellegzetességek valós adatokat szolgáltathatnak az akkori nyelvállapot milyenségét illetően. A levelek tartalma annyiban játszik szerepet, hogy sokszor fordulnak elő bennük az uradalom beszerzéséhez kapcsolódó felhívások, tehát sok az utazással, küldéssel kapcsolatos igealak, és ebből adódóan az irányjelentéssel bíró igeekötő is. A dolgozatomban a szövegekből hozott részleteket ugyanazzal az átírással fogom közölni, mint Terbe Erika kiadványa.

Az elemzés során az igeekötős igéket gyűjtöttem ki, és a következőket vettem szemügyre: milyen igeekötővel áll az igés kifejezés; milyen típusú az ige (mozgásige stb.); mi az ige-igeekötő szórendje; perfektívál-e a preverbum.

Az általam vizsgált 200 db levélben összesen 1198 db igeekötős igét találtam, amelyek 12 féle kifejezéssel állhattak: a *meg, el, oda, fel, ide, be, ki, alá, le, rá, haza* és *vissza* szóalakokkal. Ezek tényleges igeekötői mivolta a középmagyar korban kérdéses, mivel azonban ezek mindegyikét a mai magyar nyelvre nézve már preverbumoknak tekintjük, ezért megnéztem a vizsgált korszakban betöltött státuszukat is.

A tanulmányomban a terjedelmi korlátok miatt a legrészletesebben a *meg* és az *el* igeekötő kapcsán mutatom be a kapott eredményeket, minden megemlített részhez igyekezve egy-egy példát írni (a példa minden esetben az a mondat/tagmondat lesz, amelyben a kifejezés szerepel, hiszen így lehet csak a szintaktikai jellemzőkről megállapítást tenni).¹⁹ Ezt követően összefoglaló jelleggel a többi preverbumot is bemutatom.

A vizsgált korpuszban a *meg* igeekötővel álló példából találtam a legtöbbet, összesen 781 db-ot. Ez az összes kigyűjtött adat mintegy 65%-át teszi ki. Ez az eredmény azt a megállapítást igazolja, miszerint az eredetileg 'vissza' irányjelentésű *meg*-nek egyre inkább elhomályosult az eredeti jelentése, majd az igeekötők közül elsőként alakult ki az új, perfektíváló funkciója.²⁰ Az új funkció kialakulása, az irányjelentés elhomályosulása pedig összefüggésben áll az igeekötő gyakoribbá válásával, D. Mátai Mária²¹ szerint ez a kettő egymást erősítő folyamatként értelmezendő.

¹⁸ *Kőfalvi, T. – Makk, F.*: Forrástani ismeretek történelemből. Segédkönyv a történelem forrásközpontú tanításához. Budapest 2007. 103–4.

¹⁹ A kiemelt kifejezés helyét a példa után szögletes zárójelben fogom közölni, ami a levél sorszámát, valamint annak kötetben való elhelyezkedését jelöli.

²⁰ *D. Mátai* (2011: 181)

²¹ *D. Mátai* (2011: 181)

A *meg* igekötővel álló igék összesen 758 esetben fejeztek ki befejezettséget (3a), 23 esetben (4a) pedig beszélhetünk a perfektív jelentésen kívül az irányjelölés funkciójáról is.

- (3) a. *thowaba k. Jrja meg Ennekem...* [70.; 114–5.]
 (4) a. *nem kesem sokat Megynt megh terek* [64.; 114.]

	irányjelentés	befejezett+irányj.	befejezett	Összesen:
<i>meg</i>	0	23	758	781

A *meg* igekötő jelentései

A besorolással kapcsolatban *meg* kell jegyezni, hogy a tisztán perfektív és az „átmeneti” funkciót elsősorban aszerint különítettem el egymástól, hogy milyen ige típussal áll az igekötő, ugyanis térbeli jelentésű szóalak mellett valószínűsíthető a preverbum irányjelölő jelentése is. Másfelől a kategóriába sorolásnál segítségemre voltak azok a mondatban lévő határozói szerkezetek, amelyek pl. végpontot fejeznek ki, ez is utalhat az irányjelentés meglétére. A *meg* igekötős igék esetében a *tér*, *hoz* igealakok mellett előforduló preverbumról valószínűsíthető, hogy rendelkezik még irányjelentéssel is.

A *meg* igekötőnek az erős, sokszor már csak tisztán perfektív funkciójára utal az is, hogy csupán 24 esetben áll mozgást (5a), 70 esetben pedig mozgatót kifejező igékkel (5b), többnyire ugyanis a preverbum irányjelentése akkor érvényesül, ha az ige is valamilyen helybeli változásra utal. A vizsgálat során az is kiderült, hogy összesen 505-ször szerepelt a *meg* cselekvést kifejező igével (5c), 50-szer mediálissal (5d), 6-szor pedig létigével (5e). Azt azonban *meg* kell jegyezni, hogy az 505 előfordulásból 164-szer a kor leveleinek szokásos formulájaként megjelenő „*Isten tartsa meg/tartson meg*” fordulattal kell számolnunk, ezt leszámítva is azonban 341 esetről van szó.

- (5) a. *Mert Az en zekerejym Meğ Nem Jeottek Meğ* [241.; 247–8.]
 b. *hog Nekem Meg kwlthe volna Az en Emberem altal* [70.; 114–5.]
 c. *az kewetsegrwl walo wallazt tetelt ke nek megh Nem Monthattak wolt* [84.; 125–7.]
 d. *hogj addjglan megh gjogjwlljyon .k.* [87.; 129.]
 e. *Jm az octauais ha megh leszen* [154.; 185–6.]

	létiige	mozgás	mozgatás	cselekvés	egyéb	mediális
Összesen:	6	24	70	505	126	50

Az ige típusok előfordulási értékei a meg ige köötős ige knél

A fenti, szemléltető táblázatból (2. táblázat) kiderül, hogy voltak kétesen kategorizálható esetek, például az „*ért*” igevel állók, amelyek az ige jelentése miatt nem voltak besorolhatók,²² valamint olyan példák, amelyeknél nem volt biztos, hogy pontosan milyen ige szerepel, viszont ezt leszámítva az elemzés megtörténhetett, hiszen pl. a szintaktikai helyzet nyilvánvaló volt.

Az ige köötő és az ige sorrendjéről a következők állapíthatók meg a *meg* ige köötős kifejezésekkel kapcsolatban: a preverbum+ige sorrendre 454, az ige+preverbum sorrendre pedig 327 példát találtam. Ezek az alábbiak szerint csoportosíthatók tovább:

	normál	imperpektív	felsz.m.	tagadás	tiltás	fókusz
ik.+i.	383	-	38	29	4	-
i.+ik.	-	2	291	10	1	23

3. táblázat. Az ige köötő+ige és ige+ige köötő kapcsolatot okozó szintaktikai helyzetek a *meg* ige köötőnél

- (6) a. *gerechbe felette Jgen megh Nehezedett* [51.; 98–99.]
 b. *hog the k: nekem meg kwldeneje* [71.; 115.]
 c. *az kewetsegrwl walo wallazt tetelt ke nek megh Nem Monthattak wolt* [84.; 125–7.]
 d. *Atta, hogh az Resthanczyakban Meg Ne karosogyonk* [131.; 165–6.]

Az ige+ige köötő sorrend a 327 esetből 291-szer a felszólító mód miatt (7a), 10-szer tagadó (7b), 1-szer pedig tiltó mondat (7c) miatt szerepelt. 23 esetben találtam fókuszos kifejezés (7d) miatt hátravetettnek a preverbumot, és mindössze 2-szer tudtam úgy ítélni, hogy imperpektió kifejezése végett áll hátul az ige köötő (7e).

²² A „*megért*” igealakok nagy számú előfordulása (122 db) szintén a levél mint speciális szövegtípus jellemzőinek tudható be, hiszen feltűnően sokszor történik meg az üzenetváltásokban a másiktól kapott információk nyugtáztatásának kifejeződése.

- (7) a. *Jsten tharchÿa Megh k: Jo Egessegbę* [221.; 233–4.]
 b. *Mert Az en zekereÿm Meğ Nem Jeottek Meğ* [241.; 247–8.]
 c. *hogÿ .k. ezzel Ne Bancha megh* [133.; 167–8.]
 d. *En az chjmeres leweleth kerestettem meg* [149.; 179–80.]
 e. *...kÿtt Jrhassak Megh Nekÿ* [86.; 128.]

Az *el* igekötővel álló igés kifejezések száma a *meg*-es alakokhoz képest alacsonyabb, mindössze 164, de ez még mindig kiugróan magasnak számít a többi, a szövegben előforduló preverbumhoz képest. Ennek az igekötőnek az erős perfektíváló szerepe ebből a vizsgálatból is kiderül, ugyanis 114 példában szerepel csak a befejezettséget jelölő nyelvi elemként (8a), 50-szer pedig még átmeneti szerepben (9a), vagyis még az irányjelentést is magában hordozva. Pusztán a térbeli viszonyok kifejezésére nem találtam példát az általam vizsgált levelekben.

(8) a. *Tovabba az Rohonczÿ kastellba valo aztagokat mastan el Nem cheplethetem* [63.; 108–10.]

- (9) a. *Egÿ kochÿth Es Zolgamath El bochÿathnāk*
A kochÿwal [107.; 145–6.]

	irányjelentés	befejezett+irányj.	befejezett	Összesen:
<i>el</i>	0	50	114	164

4. táblázat: Az *el* igekötő jelentései

Mozgást jelentő igével (10a) tehát 28-szor fordul elő az *el* igekötő, mozgatóst kifejezővel 45-ször (10b). Mindezek mellett jelentős a cselekvést jelölő (10c), illetve mediális igealakokkal (10d) való együttállás, előbbinek 79, utóbbinak 12 az előfordulási értéke.

- (10) a. *ha szÿksegh leszen vgÿan Jnnett el Jndwlhasson .k.* [51.; 98–9.]
 b. *Mÿnden fele El kwlthheth vketh* [107.; 145–6.]
 c. *Es az Sÿbrÿk Mathe El Wetthe Thwle hathalmawa[l] az Jozagoth*
 [119.; 155–6.]
 d. *Mertt Annal Jnkab el merge= sewl* [165.; 194–5.]

	mozgás	mozgatóst	cselekvés	mediális
Összesen:	28	45	79	12

5. táblázat: Az ige típusok előfordulási értékei az *el* igekötős igeéknél

Az ige-igekötő sorrenddel álló mondatok közül a *meg* igekötőhöz kapcsolódó részben leírtakhoz hasonlóan szintén voltak felszólító módban lévők, összesen 17 darab (11a), valamint 2 tagadó (11b) és 1 tiltó mondatot (11c) lehet számba venni. Csak az imperfektivitás kifejezésére szolgáló hátravetett pozícióra nem találtam példát, 6 esetben pedig az ígét megelőző fókuszos kifejezés (11d) miatt nem lehetett eldönteni, hogy az igekötő kifejez-e folyamatosságot is.

- (11) a. ...*Menne krjsthoff wramhoz, es Jndwlnanak el Az Bekeseg zerzesben*
[114.; 150–1.]
b. *Az wthan Nem felethkezhetem el the k:* [170.; 198.]
c. *hog, kg, ne szenueggye el,* [244.; 249.]
d. *Toabba .k. halastott Bochatott el* [72.; 116.]

	normál	imperfektív	felsz.m.	tagadás	tiltás	fókusz
ik.+i.	111	-	2	19	6	-
i.+ik.	-	0	17	2	1	6

6. táblázat: Az igekötő+ige és ige+igekötő kapcsolatot okozó szintaktikai helyzetek az *el* igekötőnél

A következőkben az *oda, fel, ide, be* és *ki* igekötőkről összevontan írok, mert ezek csoportosíthatók egymással gyakoriságuk alapján: mindegyik előfordulási értéke 10 és 100 közötti, valamint tulajdonságaik is nagyon hasonlóak.

Sokszor nem volt egyértelmű az elemzés során, hogy ilyen, irányjelentést sok esetben hordozó preverbumoknál mikor számolhatunk a perfektív funkcióval is a mondaton belül. A vizsgálódás során arra a következtetésre jutottam, hogy ha a mondatban az igekötőn kívül valamilyen határozói viszonyt jelölő kifejezés is áll (pl. helyhatározói szerkezet), akkor a kérdéses preverbum már perfektívál is. Az irány jelölése ugyanis redundánssá válik, és ez azért nem mond ellent a nyelvi ökonómia elvének, mert az igekötőnek valamilyen nyomatékosító, illetve perfektív funkciója is van a mondatban.

A következőkben az egyes igekötők mondatban betöltött jelentését mutatom be (7. táblázat).

	irányjelentés	bef. + irányj.	befejezettség	Összesen:
<i>oda</i>	25	46	6	77
<i>fel</i>	21	46	7	74
<i>ide</i>	21	15	0	36
<i>be</i>	3	11	6	20
<i>ki</i>	5	7	3	15

7. táblázat: Az *oda*, *fel*, *ide*, *be* és *ki* igekötők jelentései

Az *oda* és a *fel* igekötő viszonylag nagymértékű produktivitást mutat a maga 77, illetve 74-es előfordulásával. A táblázatból leolvasható, hogy az esetek túlnyomó részében megjelenik a befejezettségjelölés, azonban az irányjelentés kifejezése mellett. A tiszta perfektivitás csak elenyésző mértékben jelent meg. Az *ide* preverbum feltűnően rendelkezik a csak irányjelölői tulajdonsággal, egyszer sem jelent meg ugyanis csupán befejezettség kifejezőjeként a mondatokban. A *be* és a *ki* igekötőknél megfigyelhető a tiszta perfektiváló funkció, azonban ezeknél is érezhetően dominánsabb az irányjelölés jelenléte. Példák a tisztán befejezettségjelölő funkcióra (12a–d), valamint arra, hogy a mondatban a perfektiváció mellett a térbeli viszonyok is megjelennek (13a–e):

- (12) a. *Mjertt hogÿ az w Jozaga oda ala Vagÿon...* [53.; 100–1.]
 b. *kÿt en ith germeksegetul fogwa fel tartotam...* [54.; 102.]
 c. *the k: ket Awag harom few wrath Jrathnaja Be az ketel lewelben* [125.; 160–1.]
 d. *Es szent Thamas Napÿjan telÿk kÿ* [77.; 119–20.]
- (13) a. *Bÿzönÿ Eremest oda adnem kēnek* [67.; 112–3.]
 b. *hanē Jm az leweles zekrÿneketh fel hozattam* [216.; 230.]
 c. *hog the k: kÿwdeneÿe Jde hozzam* [230.; 239–40.]
 d. *Az Saller giorgÿot hogÿ be kÿwlgjen* [200.; 218–9.]
 e. *Hogh ha walamjkepen fÿwzetessel kj zerezhetnejek...* [75.; 118–9.]

Az egyes igitípusok jelenlétének vizsgálata ugyanazt támasztotta alá, amelyet az igekötő jelentéseit mutató táblázat is megmutatott:

A 3. táblázatban összevontam a kétféle sorrenddel előforduló alakok további jellemzőit. A „normál” megnevezés azokra az igekötő+ige sorrenddel álló kifejezésekre vonatkozik, amelyek nem állnak felszólító módban, tagadó mondatban stb., tehát amelyekben a preverbum a semleges szintaktikai helyzet miatt előzi meg az igét (6a). A felszólító módú mondatok alatt a felszólító értelműeket értem, ugyanis a középnyelvi korra jellemző volt latin hatásra a mellékmondatokban a felszólító mód helyett feltételes módú alakokat használni²³, ez azonban nem változtat a mondatok értelmezésén és aspektusán, valamint nem is következetesen mindenhol mellőzik a felszólító módú alakot. Ugyan a mai magyar nyelvben többnyire az igekötő elvált felszólító mód, tagadó vagy tiltó mondat esetében, a középnyelvi korban azonban találunk szép számmal példát arra, hogy ez nem valósul meg (6b–d).

	létige	mozgás	mozgatás	cselekvés	mediális	Összesen:
<i>oda</i>	2	24	48	3	0	77
<i>fel</i>	0	34	29	10	1	74
<i>ide</i>	0	10	21	5	0	36
<i>be</i>	0	3	4	13	0	20
<i>ki</i>	0	4	3	5	2	14
Összesen:	2	75	105	36	3	221

8. táblázat: Az ige típusok előfordulási értékei az *oda*, *fel*, *ide*, *be* és *ki* igekötőknél

Az igekötő és az ige sorrendje az *oda*, *fel*, *ide*, *be* és *ki* igekötők esetében nagyon hasonlít a *meg* és az *el* kapcsán tapasztaltakhoz. Egyrészt érvényes mindkettőre az, hogy a preverbum+ige együttállás van túlsúlyban, másrészt az imperfekció kifejezése végett hátul álló igekötőre nagyon kevés példa van. A kétféle sorrendet okozó szintaktikai helyzeteket a következő táblázat foglalja össze:

		normál	imperfektív	felsz.m.	tagadás	tiltás	fókus	Összesen:
<i>oda</i>	ik.+i.	57	-	0	7	1	-	65
	i.+ik.	-	1	4	2	1	4	12
<i>fel</i>	ik.+i.	53	-	2	6	0	-	61
	i.+ik.	-	1	8	1	0	3	13
<i>ide</i>	ik.+i.	17	-	2	3	0	-	22

²³ E. Abaffy, E.: Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő (ed.): A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. Budapest 1992. 171.

	i.+ik.	-	2	11	0	0	1	14
be	ik.+i.	10	-	2	2	0	-	14
	i.+ik.	-	0	3	0	0	3	6
ki	ik.+i.	9	-	1	0	1	-	11
	i.+ik.	-	0	0	0	0	4	4

9. táblázat: Az igekötéők+ige és ige+igekötéők kapcsolatát okozó szintaktikai helyzetek az *oda, fel, ide, be* és *ki* igekötéőknel

Példák az imperfekció kialakításáért hátravetett igekötéős mondatokra (14a–c):

- (14) a. *Azertt aggyön .k. Nekj hogj Mehessen oda .k.* [62.; 108.]
 b. *akar mjkor Ment valakj fel,...* [154.; 185–6.]
 c. *mjkor az wetekben eseth hjttak Jde az therwjnre* [230.; 239–41.]

A tanulmány további részében együtt mutatom be a megmaradt *alá, le, rá, ha-za* és *vissza* kifejezéseket, mivel ezek 10-nél is kevesebbszer fordultak elő a megvizsgált szövegmennyiségben.

Az *alá* igekötéők 9-szer, a *le* és *rá* 6-szor, a *haza* és a *vissza* pedig mindössze 5-ször szerepelt a levelekben. Mivel ennyire kismértékű az előfordulásuk, ezért felmerül a kérdés, hogy egyáltalán igekötéőknek tekinthetők-e, hiszen az igekötéőség egyik nem elhanyagolható kritériuma a produktivitás.²⁴ Ha az aspektusképző tulajdonságait vesszük szemügyre, akkor azt láthatjuk, hogy ezek közül mind-egyiknek elsősorban az irányjelölő jelentése volt a legfontosabb a levelekben, bizonyos esetekben emellett perfektíválhatott az *alá*, a *le* és a *rá*, csak perfektív funkciót egyedül a *le* töltött be, bár ennek az igekötéői minősége még így is kérdéses.

	irányjelentés	bef. + irányj.	befejezett	Összesen:
<i>alá</i>	4	5	0	9
<i>le</i>	0	3	3	6
<i>rá</i>	4	2	0	6
<i>haza</i>	5	0	0	5
<i>vissza</i>	5	0	0	5

10. táblázat: Az *alá, le, rá, haza* és *vissza* jelentései

²⁴ Forgács, T.: Grammatikalizálódás az igekötéők körében. In: Oszkó–Sipos (ed.): Budapesti Uráli Műhely 4. Uráli grammatizáló. Budapest 2005. 101.; *Soltész* (1959: 15–6.)

Egy-egy példa az *alá*, a *rá* irányjelölés melletti perfektív (15a–b), a *le* csak perfektív funkciójára (16a), valamint a *haza* és *vissza* határozószókkal álló ígés kifejezésekre (17a–b):

(15) a. *Jm az potholy Bizonysagh lewelet Ala kylthem kignek az kig. Emberethewl,*

propatykthwl [226.; 236–7.]

b. *Megh soholt Ream Nem Talaltam* [218.; 231–2.]

(16) a. *hogha az kardinalis le tette wolna az pispeksegeth* [192.; 213–4.]

(17) a. *haza varom Janos deakott* [63.; 108–10.]

b. *Esmegh kwlgjo wyzha kegelmedh az leweleth ennekem* [110.; 148.]

A *haza* és *vissza* nyelvi elemek határozószói jellegét az is alátámasztja, hogy helyváltoztatást kifejező ígén kívül nemigen kapcsolódtak másféle igealakhoz, egyedül a *haza* mellett állt egy esetben cselekvést kifejező szó.

	létege	mozgás	mozgatás	cselekvés	mediális	Összesen:
<i>alá</i>	0	2	7	0	0	9
<i>le</i>	0	3	0	2	1	6
<i>rá</i>	0	0	0	6	0	6
<i>haza</i>	0	3	1	1	0	5
<i>vissza</i>	0	1	4	0	0	5
Összesen:	0	9	12	9	1	31

11. táblázat: Az ige típusok előfordulási értékei az *alá*, *le*, *rá*, *haza* és *vissza* igekötő jellemző kifejezéseknél

A szintaktikai helyzet vizsgálata során egyetlen olyan esetet sem tudtam számba venni, amikor a folyamatosság kifejezőeszköze lett volna a hátravetett igekötő a mondatban. Az igekötő és az ige kapcsolódásának aleteit az alábbi, 12. táblázatban foglaltam össze:

		normál	imperfektív	felsz.m.	tagadás	tiltás	fókusz	Összesen:
<i>alá</i>	ik.+i.	6	-	0	0	0	-	6
	i.+ik.	-	0	3	0	0	0	3
<i>le</i>	ik.+i.	4	-	0	0	0	-	4
	i.+ik.	-	0	2	0	0	0	2
<i>rá</i>	ik.+i.	1	-	0	2	0	-	4
	i.+ik.	-	0	2	0	0	0	2
<i>haza</i>	ik.+i.	4	-	0	0	0	-	4
	i.+ik.	-	0	0	0	0	1	1
<i>vissza</i>	ik.+i.	1	-	1	1	0	-	3
	i.+ik.	-	0	2	0	0	0	2

12. táblázat: Az igeköötő+ige és ige+igeköötő kapcsolatot okozó szintaktikai helyzetek az *alá*, *le*, *rá*, *haza* és *vissza* igeköötő jellegű kifejezéseknél

Összegzésképpen az igeköötős ige aspektusjelölő sajátosságairól a következő állapítható meg a vizsgált szöveg alapján: a leggyakoribb a *meg* és az *el* igeköötő, ez összefüggésben áll azzal, hogy ezek a leginkább „igeköötösült” kifejezések, ugyanis ezeknek van a legerősebb aspektusképző funkciójuk. A *meg* még 781-ből 23 példában őrzi eredeti irányjelentését is, ezek is azonban tipikusan az ige egy szűk köre (pl. *tér*, *hoz*) mellett jelennek csak meg. Viszont ezen ige mellett állva is már kifejeznek befejezettséget, a példák legnagyobb részében pedig már csak befejezettséget. Ugyan az *el* is a grammatikalizáltság magas fokán áll a középmagyar korban, azonban – hasonlóan a mai viszonyokhoz – sok esetben térbeli jelentése is van. Az *oda*, *ide* és *fel* igeköötők perfektív funkciója szintén megjelenik, de az esetek túlnyomó részében csak a térbeli helyzet kifejezése mellett. Az *oda*, *fel*, *ide* igeköötők gyakori megjelenése a korban való produktitásuk mellett magyarázható a levelek tartalmával is, vagyis a gyakori helyváltoztatásra, utazásra való felhívások megjelenésével. Véleményem szerint az is látszik, hogy a *be* és a *ki* is igeköötőnek számít már, megjelenik a tisztán perfektív szerepük, a *le* szintén perfektíválhat a korban, viszont ennek jóval kisebb az előfordulási aránya.

Az *alá, rá, haza* és *vissza* nyelvi elemeket még nem lehet igekötőnek venni, nemcsak a ritka használat, de a domináns irányjelentés miatt sem.

Az a feltevés, miszerint a hátravetett igekötő a középmagyar kori szövegekben is az imperfektivitás egyik eszköze lehet, annyiban igaznak bizonyult, hogy találtam néhány példát a különböző igekötők használatából. Ugyanakkor véleményem szerint nem lehet az általam választott szöveg alapján megállapítani, hogy a hátravetett preverbum mennyire számít gyakori folyamatossá tevő eszköznek a középmagyar korban. Ennek egyik oka, hogy az igekötő+ige sorrend túlsúlyra figyelhető meg minden preverbum példáinál, másrészt pedig, hogy a legtöbb ige+preverbum együttállást felszólító mód, tagadó vagy tiltó értelmű mondat okozza, ezek ugyanis az igekötő hátra kerülését okozzák sok esetben. Az igealak előtt álló fókuszos kifejezés szintén módosítja az igekötő helyét, tehát az ilyen mondatokról sem lehetett megállapítani, hogy az igekötő pozíciója imperfektivitást fejez-e ki. Az erre a feltevésre irányuló vizsgálódásokat az is nehezíti, hogy az előbb említett, a mai magyarban talán minden esetben az igekötő hátravettségét okozó mondattani műveletek nem mindig következetesen módosították a preverbum helyét, ugyanis sok esetben – a mai viszonyoktól szokatlan módon – az igekötő az ige előtt maradt.

IRODALOMJEGYZÉK

- E. Abaffy, E.*: Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő (ed.): A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. Budapest 1992. 120–83.
- Dér, Cs. I.*: Grammatikalizáció. *Nyelvtudományi Értekezések* **158**, 2008.
- Forgács, T.*: Lexikalizálódási és grammatikalizálódási folyamatok frazeológiai egységekben. *Magyar Nyelv* **99**, 2003, 259–73.
- Forgács, T.*: Grammatikalizálódás az igekötők körében. In: Oszkó–Sipos (ed.): Budapesti Uráli Műhely 4. Uráli grammatizáló. Budapest 2005. 88–116.
- Kiefer, F.*: Aspektus és akcióminőség különös tekintettel a magyar nyelvre. Budapest 2006.
- Kiefer F.*: Jelentélmélet. Budapest 2007.
- É. Kiss, K.*: Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. *Magyar Nyelv* **101**, 2005, 420–35.
- Kőfalvi, T. – Makk, F.*: Forrástani ismeretek történelemből. Segédkönyv a történelem forrásközpontú tanításához. Budapest 2007.
- Lengyel, K.*: Az ige. In: Keszler (ed.): Magyar grammatika. Budapest 2000. 81–94.
- Márk, T.*: A nyelvi idő nyomában. In: Bereczki–Domokos (ed.): Urálistikái tanulmányok Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére. Budapest 1983. 225–61.
- D. Mátai, M.*: Az igekötők. In: Benkő (ed.): A magyar nyelv történeti nyelvtana I. Budapest 1991. 433–41.
- D. Mátai, M.*: Szófajttörténet. Az igekötők. In: Kiss–Pusztai (ed.): Magyar nyelv-történet. Budapest 2003. 411–5.; 645–8.
- D. Mátai, M.*: Magyar szófajttörténet. Budapest 2011.
- J. Soltész, K.*: Az ősi magyar igekötők (meg, el, ki, be, fel, le). Budapest 1959.
- Terbe, E.*: Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1538–1575. Budapest 2010.